

1749-1809), έκδ. Ἀσθή, Ἀθήναι 1959, σ.237 καὶ τοῦ Ἀθανασίου Μάργαρη, «Εἰσαγωγικό σημεῖωμα τοῦ ἐπιμελητῆ», στήν ἔκδοση τοῦ *Συναξαριστοῦ Νεομαρτύρων*, γ' ἔκδ., Ὁρθόδοξος Κυψέλη, Θεσσαλονίκη 1996, σ. 12-13.

32. Βλ. Ἰωάννου Μ. Περαντώνη, *Λεξικόν Νεομαρτύρων (Οἱ νεομάρτυρες ἀπό τῆς Ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως μέχρι τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ δούλου Ἑθνους)*, Ἐκκλησιαστικά ἐκδόσεις ἐθνικῆς ἑκατοπεντηκονταετηρίδος, 8, ἐν Ἀθήναις 1972, σ. 477· «...μαρτυρήσασα (ἡ ἅγια Χρυσή) ἐν Βουλγαρίᾳ μεγαλύνεται σήμερον ὑπό πάντων τῶν Ὁρθοδόξων». Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Ἀγιολόγιον τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, ἔκδ. τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἄν. χρο., σ. 481· «Αὕτη ἦν Βουλγαρίς, ἀγαπηθεῖσα ὑπὸ Τούρκου, ὅστις ἐπέμενε νά συζευχθῆ αὐτήν· ἀρνούμενην δέ ὑπέβαλον εἰς φρικτά βασανιστήρια...».

33. Ἀρχιμ. Ματθαίου Λαγγῆ, *Ὁ Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Ἀθήνα, 1985⁵, τόμ. Γ', Μῆν Ὀκτώβριος, σ. 300.

34. Ἀρχιμ. Ἰωήλ Φραγκάκου (Ἱεροκλήρυκος), *Ἡ ἅγια νεομάρτυς Χρυσή*, Ἐδεσσα 1997, σ. 9 καὶ ὑπόσημ. 1.

35. Ἰωάννου Ε. Ἀναστασίου, «Εἰσαγωγικά γία τῆ μελέτη τῶν Νεομαρτύρων», *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συνεδρίου εἰς τιμὴν καὶ μνήμην τῶν Νεομαρτύρων*, ἔκδοση Ἱεράς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 30 κ.ἑξ. Πρωτ. Δημητρίου Κωσταντέλου, «Οἱ βίοι τῶν νεομαρτύρων ὡς πηγὴ μεθόδων ἰσλαμικοῦ προσηλυτισμοῦ», *Πρακτικά*, ὁ.π., σ. 212.

36. *Νέον Μαρτυρολόγιον*, σ. 259.

37. Ἐνθ. ἄν. σ. 260.

38. Ἐνθ. ἄν. σ. 260.

39. Ἐνθ. ἄν. σ. 260.

40. Οἱ τοιχογραφίες αὐτές ἔγιναν ἀπὸ τὰ ἀδελφία Εὐάγγελου, Νικόλαο καὶ Ἀναστάσιο, ζωγράφους ἀπὸ τὸ Κρούσοβο. Βλ. Ἀρχιμ. Ἰωήλ Φραγκάκου, *Ἡ ἅγια Νεομάρτυς Χρυσή*, Ἐδεσσα 1997, σ. 10.

41. Κ. Σταλίδη, *Ἡ Ἐδεσσα*, ὁ.π., σ. 146-147. Ἀρχιμανδρίτου Γεωργίου Χρυσσοστόμου, *Τὸ ἔργον τοῦ ἱμνογράφου Γερασίμου Μοναχοῦ Μικραγιαννανίτου. Εὐρετήρια*, Ὁργανισμός Πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης, Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 81, 98, 135.

42. Ἀρχιμ. Ἰωήλ Φραγκάκου, Ἱεροκλήρυκος, *Ἡ ἅγια Νεομάρτυς Χρυσή. Α' - Βίος, Ἀκολουθία, Παράκλησις καὶ Χαιρετισμοὶ τῆς ἁγίας ἐνδόξου νεομάρτυρος Χρυσῆς τῆς ἐν Χρυσῇ τῆς Ἀλμωπίας μαρτυρησάσης τὴν 17 Ὀκτωβρίου μηνός. Πουηθέντα ἅπαντα ὑπὸ τοῦ Ἀρχιμανδρίτου Ἰωήλ Φραγκάκου Ἱεροκλήρυκος. Β. - Ἀκολουθία τῆς ἁγίας νεομάρτυρος Χρυσῆς. Πουηθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ὀσιολογιώτου Μοναχοῦ Γερασίμου Μικραγιαννανίτου Ἱμνογράφου τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Πάντα τὰ ἀνωτέρω ἐκδίδονται προνοία μὲν τοῦ Σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ἐδέσσης κ. Χρυσσοστόμου δαπάναις δὲ ἀνωμήμιον τινός εὐλογημένου χριστιανοῦ πρὸς ψυχικὴν τῶν Ὁρθοδόξων ὠφέλειαν καὶ ἐνίσχυσιν τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ τῆς Νεομάρτυρος Χρυσῆς ἐν Ἀλμωπιά, Ἐδεσσα 1997.*

Georgios Ch. Gavardinias

Figures of female saints from Edessa.

The great martyr St Bassa and the neomartyrs St Parthena and St Chryse

This paper offers information about the three female saints of Edessa and the wider area: the great martyr Bassa and the neomartyrs Parthena and Chryse.

St Bassa was the first holy woman of Edessa to have her sanctity recognised by the Church, and her memory is honoured on 21 August. She lived and was martyred in the reign of Emperor Galerius Valerius Maximianus (291–311).

The neomartyr St Parthena lived and died in the fourteenth century. Little information about her has come down to us, but she seems to have been martyred in the year that the Turks took Edessa, c.1375. Various local traditions testify to the martyrdom of St Parthena, and this paper undertakes a comparative analysis of the information they give.

The third saint from the Edessa area is the neomartyr St Chryse, who was from the village of Zlata in Aridaia province. The sole written source for her life and martyrdom is the *New Martyrologion* of St Nikodemos the Athonite, who describes Chryse's martyrdom in 1795 on the basis of information from irrefutable ear- and eye-witnesses. Indirect information about her life and martyrdom is supplied by a few dated portable icons and frescoes of the saint that were painted at the time of her martyrdom.

Ευθύμιος Ν. Τσιγαρίδας

Οικοδομικές φάσεις της Παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης

Στην πόλη της Ἐδέσσης, ὅπως εἶναι γνωστό, διατηροῦνται με πολλές εσωτερικὲς ἐπεμβάσεις οἱ μόνοι μέχρι στιγμῆς βεβαιωμένοι βυζαντινοὶ ναοὶ τοῦ Νομοῦ Πέλλης, ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως καὶ ὁ ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων (Κίσσας 1995).

Ὁ ναὸς τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως ἀρχικὰ ἦταν ἀφιερωμένος στὴν τοῦ Θεοῦ Σοφία, ἐνὸς στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας στὴν Κοίμηση τῆς Θεοτόκου, ὅπως εἶχα τὴν ευκαιρία νὰ ἀποδείξω ἀλλοῦ (Τσιγαρίδας 1984), ἀποψη τὴν ὁποία ἐνίσχυσε ὁ Κώστας Σταλίδης (Σταλίδης 1995).

Ὁ ναὸς μέχρι τὸ 1972 σωζόταν με πλήρως ἀλλοιωμένη τὴν ἀρχικὴ του μορφή, λόγω τῶν γενομένων, σε διαφόρους περιόδους, ἐπισκευῶν, προσθηκῶν καὶ ἐπεκτάσεων. Εἰδικότερα, ὁ ναὸς ἐξωτερικὰ, τόσο ἀπὸ τὴ νότια, ὅσο καὶ ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ, παρείχε τὴν ἐντύπωση μακρόστενης οἰκίας ἢ ἀποθήκης (εἰκ. 1-3) με ὀρθογώνια παράθυρα, που στεγαζόταν σ' ὅλο το μήκος με δικλινῆ αετωματικὴ στέγη. Τὴν ἰδια ἐντύπωση παρείχε ὁ ναὸς καὶ ἀπὸ δυτικὰ (εἰκ. 4), καὶ μόνο ὅταν κανεὶς προσέγγιζε τὴν ἀνατολικὴ τῆς πλευρὰ ἦταν δυνατόν νὰ ἀντιληφθεῖ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ ναοῦ καὶ μάλιστα βυζαντινοῦ. Στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ δέσποζε ἡ υψηλὴ, τρίπλευρη ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ οἱ ἐπίσης τρίπλευρες ἀψίδες τῆς προθέσεως καὶ τοῦ διακονικοῦ (εἰκ. 5).

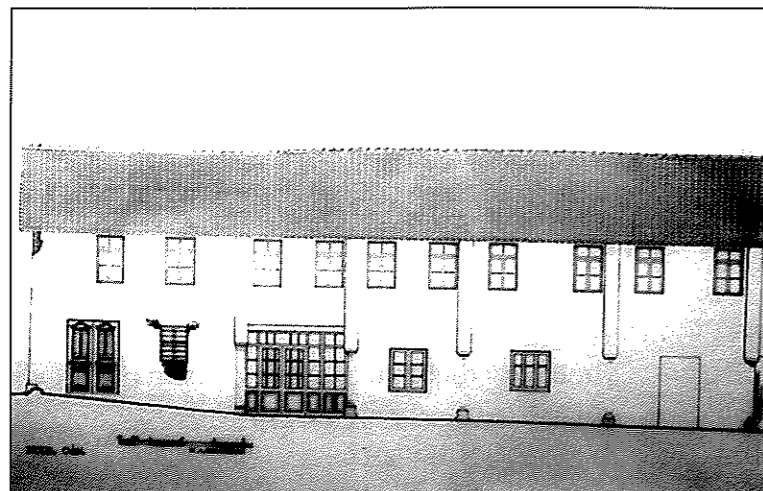
Εσωτερικὰ ὁ ναὸς παρουσίαζε τὸν τύπο τῆς τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικῆς τῶν χρόνων τῆς

Τουρκοκρατίας με δικλινῆ στέγη, ευρύτατο νάρθηκα - ἰσομήκη σχεδὸν με τὸν κυρίως ναὸ καὶ ὑπερῶ κατά τὴ δυτικὴ καὶ νότια πλευρὰ (εἰκ. 6-8). Παράλληλα, ὁ ναὸς ἔφερε ξύλινη οροφὴ δύο περιόδων με "ουρανό" στο κεντρικὸ κλίτος, που δὲν ἐπέτρεπε τὴν ὀπτικὴ ἐπαφὴ με τὴν ξύλινη στέγη καὶ τὴν ἀνωδομή του (εἰκ. 9). Ἡ παλαιότερη φάση τῆς ξύλινης οροφῆς, που περιοριζόταν στο κεντρικὸ κλίτος, παρουσίαζε τὴν ἀπλούστερη μορφή μιᾶς τυπικῆς ξύλινης οροφῆς ἀστικῶν οἰκιῶν καὶ τρίκλιτων βασιλικῶν τοῦ 19ου αἰ. (εἰκ. 10). Ἡ μόνη ορατὴ διακόσμηση, με τοιχογραφίες τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας (17ος αἰ.), περιοριζόταν στο ἱερό.

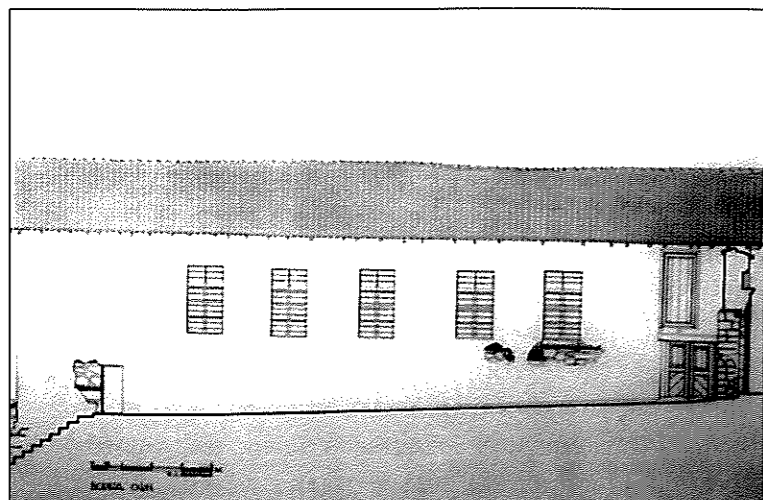
Πλὴν τῶν κατὰ καιροῦς γενομένων ἐπεμβάσεων στο μνημεῖο, που ἀλλοίωσαν πλήρως τὴν ἀρχικὴ του μορφή, ἡ κατάστασις διατηρήσεως δὲν ἦταν καλὴ, λόγω τῆς ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν εγκαταλείψεως καὶ τῆς μὴ χρήσεως τοῦ ὡς ναοῦ. Ἡ ξύλινη στέγη εἶχε ὑποστῆ ἀποσάθρωση ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, τὰ ὁποῖα προ-

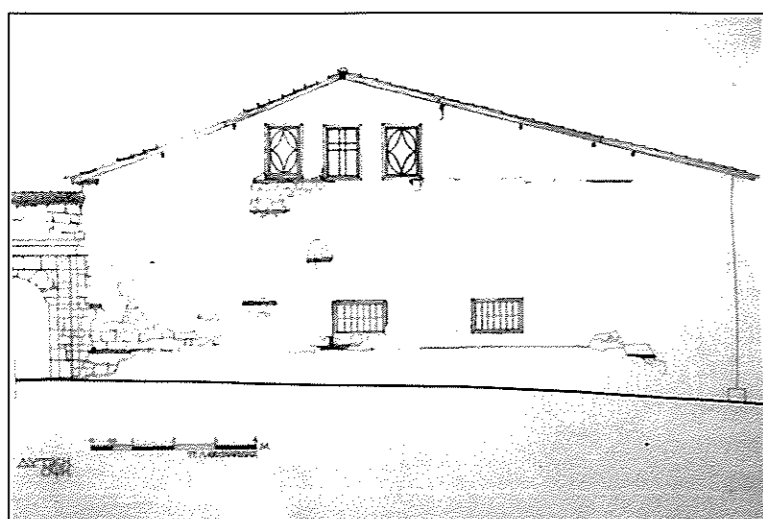
1. Ἀποψη τοῦ ναοῦ ἀπὸ τὴν νότια πλευρὰ πρὸ τῶν ἐργασιῶν (1971).

2. Σχεδιαστική απεικόνιση του νότιου εξωτερικού τοίχου του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

3. Σχεδιαστική απεικόνιση του βόρειου εξωτερικού τοίχου του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

4. Σχεδιαστική απεικόνιση του δυτικού εξωτερικού τοίχου του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

κάλεσαν επίσης σήψη της ξύλινης οροφής του ναού και καταστροφή των τοιχογραφιών του κεντρικού και νότιου κλίτους, που εν τω μεταξύ επισημάνθηκαν (Τσιγαρίδας 1973). Η μεγάλη σε έκταση καταστροφή των τοιχογραφιών του ναού αποκαλύφθηκε μόνο μετά την καθαίρεση των νεωτερικών κονιαμάτων που τις κάλυπταν.

Από τις εργασίες και την έρευνα που πραγματοποιήσαμε στο μνημείο την περίοδο 1972-1973 προέκυψαν τα ακόλουθα στοιχεία για την αρχιτεκτονική του ναού και τις οικοδομικές του φάσεις.

Διαπιστώθηκαν στοιχεία τοιχοποιίας που μπορούν να θεμελιώσουν την άποψη ότι ο ναός κτίστηκε στη θέση προϋπάρχοντος, ο οποίος για άγνωστους λόγους καταστράφηκε. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι έχουν επισημανθεί τμήματα παλαιότερης τοιχοποιίας που έχουν ενσωματωθεί σε τοίχους της τρίκλιτης βασιλικής. Επίσης, ενδεικτικό στοιχείο παλαιότερης οικοδομικής φάσεως στον ναό είναι ότι στον νότιο τοίχο του ιερού, κάτω από το στρώμα της τοιχογραφίας του Μυστικού Δείπνου (εικ. 11) και σε σημείο όπου αυτό έχει καταπέσει, χρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση πωρόλιθος με λείψανα τοιχογραφίας πάνω του, που ανήκει σε προγενέστερη, απ' αυτή του Μυστικού Δείπνου (τελευταίο τέταρτο 14ου αι.), φάση διακοσμήσεως του ναού της μεσοβυζαντινής ή της πρώιμης περιόδου των Παλαιολόγων.

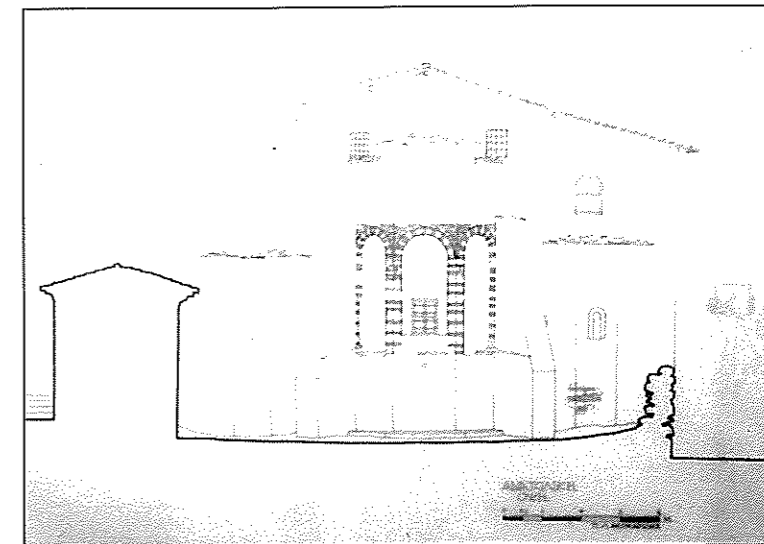
Δυστυχώς, η ανασκαφική έρευνα που προγραμματίζαμε να συνεχίσουμε και να ολοκληρώσουμε, με σκοπό να διευρενήσουμε το πρόβλημα της πρώτης οικοδομικής φάσεως του ναού και να επιβεβαιώσουμε ορισμένα στοιχεία της κατόψεως του βυζαντινού ναού, δεν στάθηκε δυνατό να πραγματοποιηθεί την περίοδο εκείνη.

Διαπιστώθηκε επίσης ότι ο σωζόμενος ναός ήταν αρχικά τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική με νάρθηκα, χωρίς ίσως στοά (εικ. 6 και 12). Από τον αρχικό ναό διατηρήθηκε στις αρχικές διαστάσεις και εν μέρει στην τυπολογία του ο κυρίως ναός, όχι όμως ο νάρθηκας. Από τον κυρίως ναό σώζεται ο ανατολικός τοίχος με την τρίπλευρη αφίδα, οι πεσσότοιχοι του ιερού, οι τέσσερις κίονες με τα παλαιохριστιανικά κιονόκρανα των δύο τοξοστοιχιών σε δεύτερη χρήση, και οι δυτικοί πεσσότοιχοι. Απεκαλύφθη επίσης ότι πάνω από την ξύλινη οροφή και κάτω από τη δικλινή στέγη του ναού σωζόταν σε πολύ καλή κατάσταση ο υψηλός φωταγωγός του κεντρικού κλίτους με δύο δίλοβα παράθυρα σε κάθε μακρύ τοίχο, στοιχεία μη ορατά εξωτερικά (εικ. 13 και 14). Τα πλάγια κλίτη βεβαιώθηκε ότι διατηρούν το αρχικό πλάτος, καθόσον ο νότιος τοίχος σε ύψος 1.50 μ., είναι ο αρχικός, ενώ ο βόρειος θεμελιώθηκε πάνω στον αρχικό τοίχο.

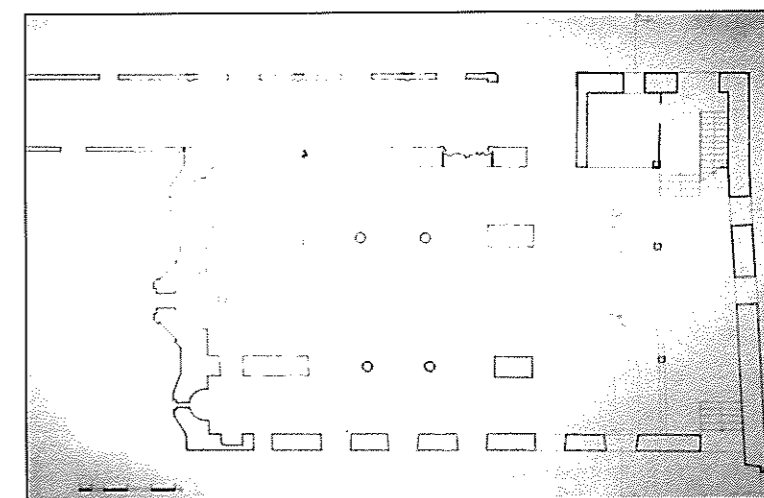
Κατά τις εργασίες και μετά από ανασκαφική έρευνα στον χώρο του νάρθηκα ανευρέθη το θεμέλιο του μη σωζομένου δυτικού τοίχου του κυρίως ναού και επισημάνθηκε η θέση του δυτικού τοίχου του νάρθηκα. Τα ανασκαφικά αυτά στοιχεία υπήρξαν ιδιαίτερα σημαντικά, γιατί οδήγησαν στην αποκατάσταση της αρχικής κατόψεως του ναού (εικ. 12).

Την ίδια περίοδο ο ναός διακοσμείται με τοιχογραφίες που διαπιστώθηκαν σωζόμενες αποσπασματικά κάτω από μεταγενέστερα κονιάματα (εικ. 16), τα οποία κάλυψαν και τη δεύτερη φάση διακοσμήσεως του ναού (17ος αι.).

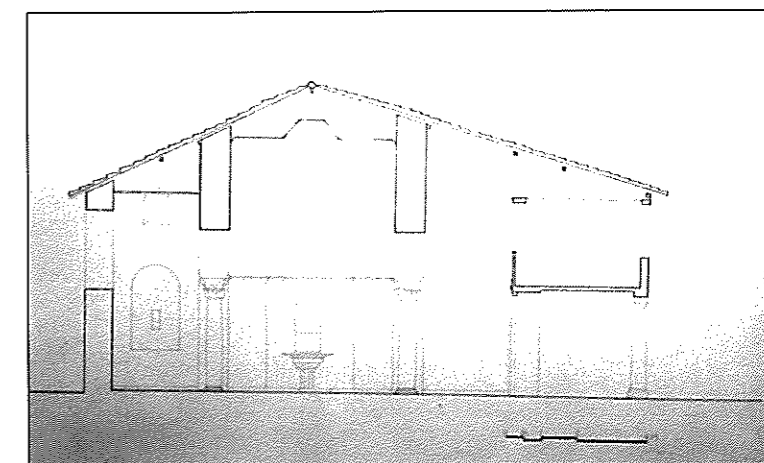
Οφείλω να σημειώσω ότι η κατάληψη της πόλεως από τους Τούρκους το 1385 ή το 1389 (Subotić 1987) δεν είχε ως συνέπεια τη μετατροπή του σε τζαμί (Τσιγαρίδας 1984, Σταλίδης

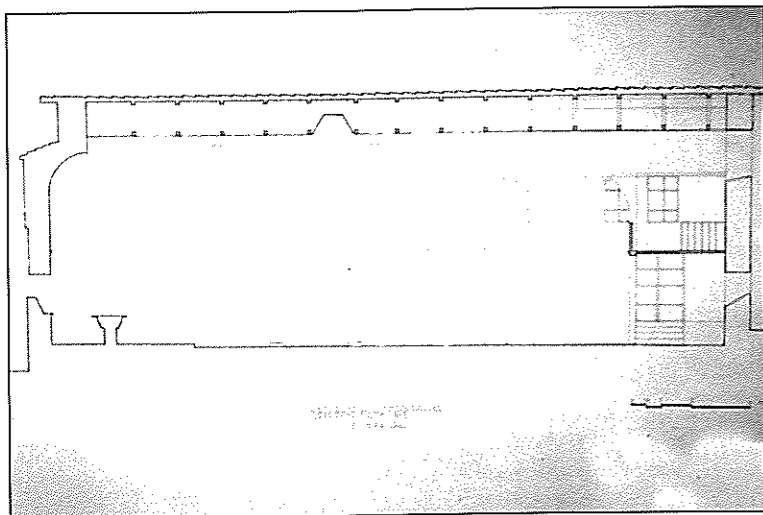
5. Σχεδιαστική απεικόνιση της ανατολικής όψεως του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

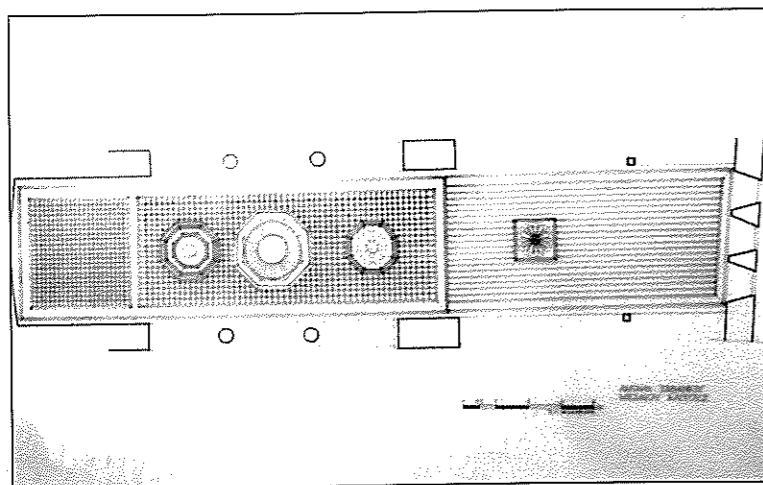
6. Κάτοψη του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

7. Κατά πλάτος τομή του ναού με όψη προς ανατολάς προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

8. Κατά μήκος τομή του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

9. Σχεδιαστική απεικόνιση της ξύλινης οροφής του ναού προ των εργασιών (1971, Πλ. Θεοχαρίδη).

1995), όπως συνέβη με την Παλαιά Μητρόπολη της γειτονικής Βέροιας.

Η πρώτη επισκευή στον βυζαντινό ναό, που σήμερα δεν είναι δυνατό να αναγνωσθεί, λόγω των πολλών μεταγενεστέρων επεμβάσεων, συνδέεται ασφαλώς με τον καταστροφικό σεισμό που έπληξε την Έδεσσα τον Οκτώβριο του 1395. Από τον σεισμό αυτόν, σύμφωνα με ιστορικά στοιχεία, ισοπεδώθηκε η πόλη και κατακλύστηκε από τα νερά της τάφρου και της λίμνης που περιέβαλε την τειχισμένη πόλη. Η Παλαιά Μητρόπολη και ο ναός των Αγίων Αποστόλων Πέτρου και Παύλου είναι από τα ελάχιστα κτήρια που φαίνεται ότι διασώθηκαν από τον καταστρεπτικό σεισμό. Ενδεχομένως, η αψίδα της προθέσεως και του

διακονικού, που έχουν αμελέστερη τοιχοποιία απ' αυτή της αψίδας του κεντρικού κλίτους (εικ. 27), να ανήκουν σε επισκευαστική φάση του ναού μετά τον σεισμό του 1395. Έτσι ο ναός μετά τον σεισμό διασώθηκε, επισκευάστηκε και δεν έπαυσε να λειτουργεί, όταν η πόλη ξαναβρήκε τον ρυθμό της.

Τον 17ο αιώνα ο ναός ανακαινίζεται. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι δέχεται νέα διακόσμηση με τοιχογραφίες (εικ. 15, 17, 20) που κάλυψαν εξ ολοκλήρου το παλαιότερο στρώμα ζωγραφικής. Το δεύτερο στρώμα διακοσμήσεως του κυρίου ναούς διαπιστώθηκε σωζόμενο στην αψίδα του ιερού, αποσπασματικά στον βόρειο τοίχο του ιερού και κατά τόπους στον βόρειο και νότιο τοίχο του κεντρικού κλίτους (εικ. 17).

Την περίοδο αυτή ο ναός συνεχίζει να διατηρεί την αρχική μορφή στεγάσεως, με δικλινή δηλαδή στέγη για το κεντρικό κλίτος και μονοκλινή, σε χαμηλότερο επίπεδο απ' αυτό του κεντρικού κλίτους, για τα πλάγια κλίτη. Αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι στις παρειές των δίλοβων παραθύρων του φωταγωγού του κεντρικού κλίτους διαπιστώθηκαν λείψανα του διακόσμου του δεύτερου στρώματος ζωγραφικής. Αυτό σημαίνει ότι τα

παράθυρα του φωταγωγού εξακολουθούν να είναι εν χρήσει και κατά την περίοδο αυτή. Για τον ίδιο λόγο προστέθηκαν στα παράθυρα υαλοστάσια, ανάλογα μ' αυτά που συναντάμε σε αρχοντικά της Μακεδονίας τον 18ο-19ο αιώνα.

Την ίδια περίοδο ο ναός απέκτησε πιθανότατα, κιονοστήριχτη ανοικτή στοά κατά μήκος της νότιας πλευράς. Η στοά αυτή, όπως προκύπτει από το γραπτό ομοίωμα του ναού που σώζεται στην παράσταση των κτητόρων (εικ. 18, 19), δεν υπήρχε στην αρχική φάση του ναού.

Ο ναός στις αρχές του 19ου αιώνα, όπως προκύπτει από ενθύμηση του 1813 (Σταλίδης

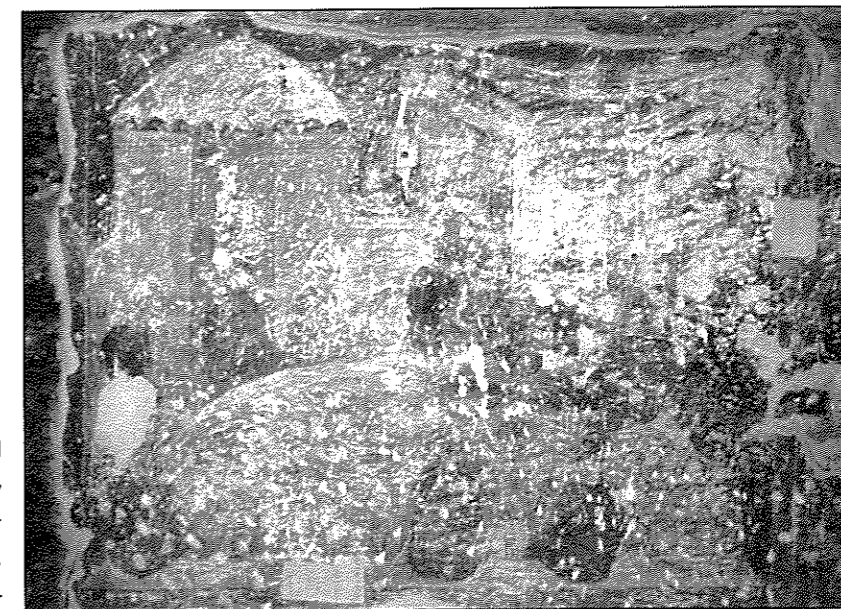
1996), ανακαινίζεται ριζικά και δέχεται νέα δικλινή στέγη που καλύπτει και τα τρία κλίτη (εικ. 4, 5, 7). Η ανακαίνιση αυτή φαίνεται ότι συνδέεται με καταστροφή του ναού από άγνωστη αιτία, ίσως πυρκαϊά, ίχνη της οποίας διαπιστώθηκαν στο ανατολικό τμήμα του νοτίου κλίτους. Δεν αποκλείεται ακόμη η ριζική ανακαίνιση να συνδέεται με τον κίνδυνο που διέτρεξε στα 1784 να μετατραπεί ο ναός σε τζαμί και σκοπό είχε να μη προκαλεί η μορφή του βυζαντινού ναού τους Τούρκους.

Προκειμένου ο ναός να καλυφθεί με ενιαία δικλινή στέγη οι εξωτερικοί τοίχοι του υπερυψώνονται (εικ. 2-5), ενώ οι τοίχοι του φωταγωγού του κεντρικού κλίτους μειώνονται σε ύψος, προκειμένου να ενταχθούν και έτσι να εγκλωβιστούν κάτω από την ενιαία δικλινή στέγη που καλύπτει πλέον όλο τον ναό. Η νότια στοά παραμένει ή μάλλον κατασκευάζεται, διότι στο ανακατασκευασμένο καθ' ύψος τμήμα του νοτίου τοίχου βρέθηκαν οι οπές πακτώσεως των δοκών της ξύλινης στέγης. Παράλληλα κατεδαφίζεται ο δυτικός τοίχος του κυρίου ναού, με αποτέλεσμα να ενοποιηθεί ο χώρος του μ' αυτό του νάρθηκα.

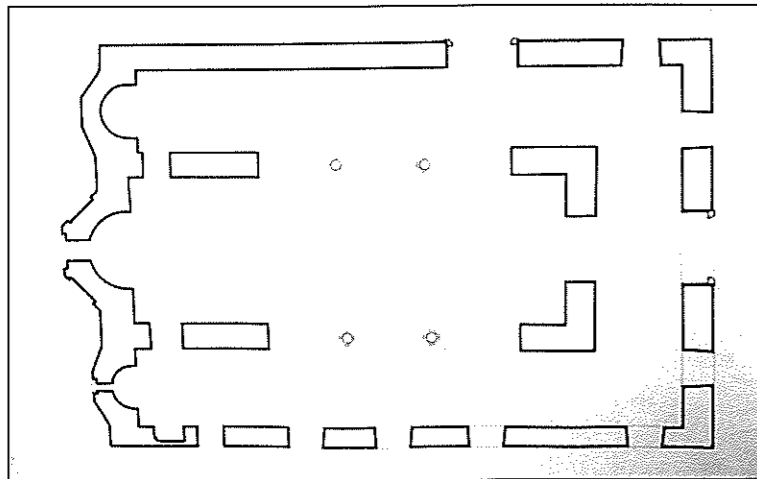
Η κατεδάφιση του δυτικού τοίχου του κυρίου ναού, η ανακατασκευή εκ θεμελίων σχεδόν του βορείου τοίχου και η ανύψωση του νοτίου τοίχου πάνω από το σωζόμενο σε ύψος 1,50 μ., τμήμα του, που ανήκει στη βυζαντινή φάση του ναού, θεμελιώνεται από το γεγονός ότι στον βόρειο και νότιο τοίχο χρησιμοποιήθηκαν ως οικοδομικό υλικό πωρόλιθοι με ίχνη ζωγραφικής, που προέρχονται από τον κατεδαφισθέντα δυτικό τοίχο του κυρίου ναού. Ισχυρό αποδεικτικό στοιχείο είναι ο πωρόλιθος με τοιχογρα-

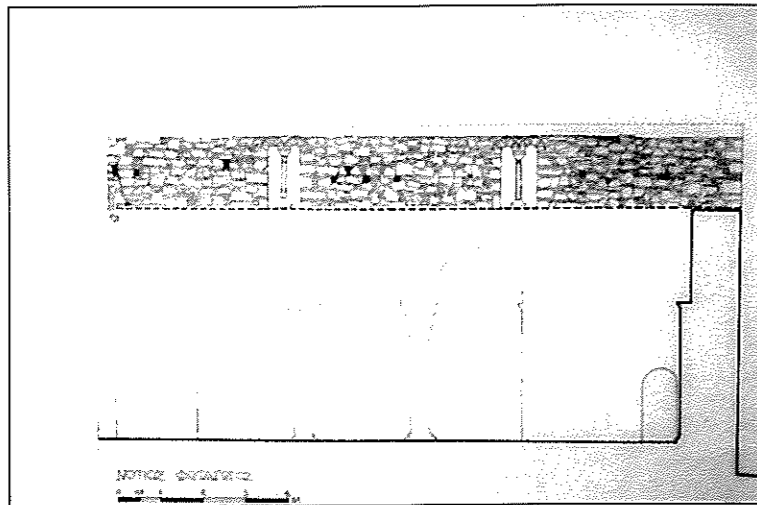
10. Η ξύλινη οροφή του ναού προ των εργασιών (1971).

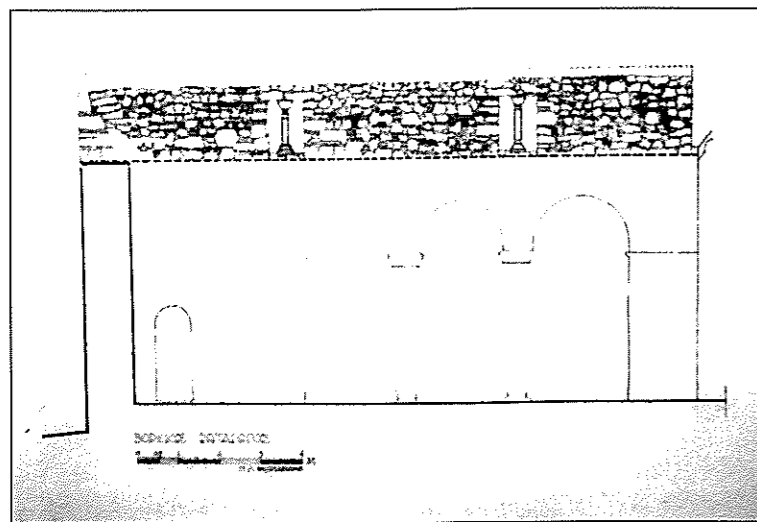
11. Ο Μυστικός Δείπνος

12. Αποκατάσταση της αρχικής κατόψεως του ναού (1972, Καλ. Θεοχαρίδου).

13. Σχεδιαστική απεικόνιση του νοτίου τοίχου του κεντρικού κλίτους με τον μη ορατό τοίχο του φωταγωγού (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

14. Σχεδιαστική απεικόνιση του βορείου τοίχου του κεντρικού κλίτους με τον μη ορατό τοίχο του φωταγωγού (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

φία του Χριστού Αναπεσόντα (εικ. 20) που εντοπίστηκε ως οικοδομικό υλικό στη δεξιά παρειά της θύρας του νοτίου τοίχου, που ανοίχτηκε την περίοδο αυτή. Όπως είναι γνωστό η παράσταση του Χριστού Αναπεσόντος απεικονίζεται κατά κανόνα στον δυτικό τοίχο του ναού.

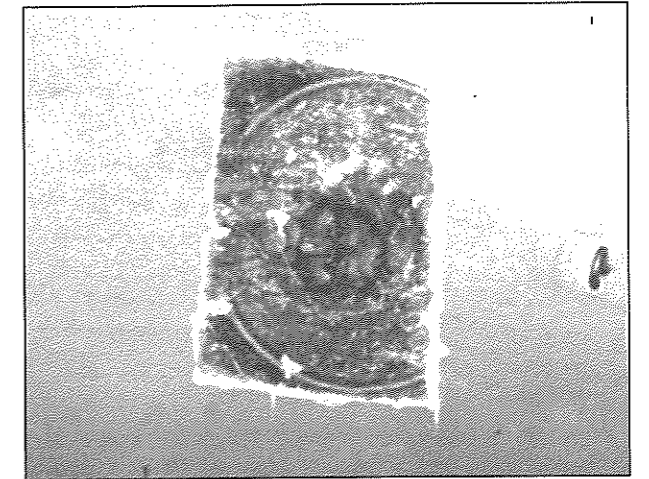
Την ίδια περίοδο ο ναός δέχεται ξύλινη οροφή με ουρανό που απομεινάρει οροφή αρχοντικών του 19ου αιώνα (εικ. 9,10). Η οροφή αυτή αποκρύπτει το τμήμα του φωταγωγού με τα δίλοβα παράθυρα και μεγάλο μέρος των σωζομένων τοιχογραφιών του. Την ίδια, πιθανότατα, περίοδο οι τοιχογραφίες, πλην αυτών της αφίδος, καλύπτονται με επίχρισμα.

Τη μορφή με την οποία ο ναός σωζόταν μέχρι το 1972, έλαβε, πιθανότατα, την περίοδο του Μεσοπολέμου, όπως προκύπτει από τα οικοδομικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν (συμπαγή τούβλα). Οι εργασίες αυτές που σκοπό είχαν να αποκτήσει ο ναός μεγαλύτερο χώρο για το εκκλησίασμα, αλλοίωσαν την μορφή του και προσέδωσαν σ' αυτόν εξωτερικά τη μορφή κατοικίας ή αποθήκης (εικ. 1, 2).

Ειδικότερα, την περίοδο αυτή ο ναός επεκτείνεται δυτικά και νότια. Για τον σκοπό αυτό κατεδαφίζεται ο δυτικός τοίχος του νόθηκα και ο ναός επεκτείνεται προς δυσμάς. Ως δυτικός τοίχος του ναού, με νεότερη από συμπαγή τούβλα αετωματική υπερύψωση, χρησιμοποιήθηκε ο δυτικός τοίχος του περιβόλου του ναού (εικ. 4, 21), εν επαφή του οποίου κατασκευάζεται γυναικωνίτης που στηρίζεται σε ξύλινους πεσσούς (εικ. 22, 23). Παράλληλα, η προς νότον κλινοστήριχτη ανοιχτή στοά εντοιχίζεται με συμπαγή τούβλα και επ' αυτής προστίθεται όροφος, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί ως πλάγιος γυναικωνίτης στην ίδια στάθμη και στη συνέχεια του κατασκευασθέντος στην

15. Τοιχογραφία στον βόρειο τοίχο του ιερού με τα δύο στρώματα ζωγραφικής.

16. Κεφάλι προφήτου που αποκαλύφτηκε σε εσωράχιο τόξου της κλινοστοιχίας του κεντρικού κλίτους.

προς δυσμάς προέκταση του ναού (εικ. 24). Για το σκοπό αυτό κατεδαφίζεται ο νότιος τοίχος του ναού μέχρι του ύψους του δαπέδου του πλάγιου γυναικωνίτη, προκειμένου ο γυναικωνίτης να αποκτήσει θέα προς το εσωτερικό του ναού.

Ακόμη, δυτικά της στοάς προστέθηκε κυβική διώροφη κατασκευή για να δεχτεί το ξύλινο κλιμακοστάσιο ανόδου προς τον γυναικω-

17. Η Κοινωνία των αποστόλων (17ος αι.).

18. Η παράσταση των κτητόρων

20. Σπάραγμα τοιχογραφίας με τον Χριστό Αναπεσόντα σε δεύτερη χρήση (17ος αι.).

19. Το ομοίωμα του ναού στην παράσταση των κτητόρων.

νίτη (εικ. 6). Παράλληλα, η δικλινής στέγη του ναού επεκτείνεται προς τα δυτικά, ανατολικά και νότια, για να στεγάσει τις νέες κατασκευές και προσθήκες (εικ. 4, 5, 7, 21, 22), ενώ εσωτερικά τα νέα τμήματα του ναού καλύπτονται με απλής μορφής ξύλινη οροφή.

Οι εργασίες που εκτελέστηκαν το 1972-73 από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης κάτω από την άμεσο επίβλεψή μου, είχαν ως σκοπό, πλην της συντηρήσεως και στερεώσεως του μνημείου, την αποκατάσταση του αρχικού αρχιτεκτονικού τύπου, κατόπιν βέβαια μελέτης και εκτιμήσεως των δυνατών λύσεων. Στη λύση της αποκατάστασης του αρχικού αρχιτεκτονικού τύπου οδηγηθήκαμε, επειδή η διατήρηση της σωζομένης μορφής του μνημείου όχι μόνο δεν παρουσίαζε κανένα αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον, καθώς έδινε την εντύπωση οικίας, αλλά, όπως είδαμε, είχαν καταστραφεί εν πολλοίς και οι αρχιτεκτονικές λύσεις που είχαν δοθεί τον 17ο-18ο αιώνα και στις αρχές του 19ου αιώνα. Αντίθετα, ο βασικός πυρήνας του βυζαντινού ναού, δηλαδή το κεντρικό κλίτος με τον φωταγωγό και την τρίπλευρη αψίδα του ιερού διατηρήθηκαν σχεδόν ανέραια και σε πολύ καλή κατάσταση. Ωστόσο, η υπάρχουσα καθ' όλο το πλάτος του ναού δικλινής στέγη και η ξύλινη οροφή των κλιτών είχαν εγκλωβίσει το ορατό, άλλοτε, τμήμα του φωταγωγού του κεντρικού κλιτους-βασικό και κυρίαρχο στοιχείο του μνημείου (εικ. 13, 14), ενώ η ξύλινη οροφή απέκρυπτε μεγάλο τμήμα των τοιχογραφιών στις δύο όψεις των μα-

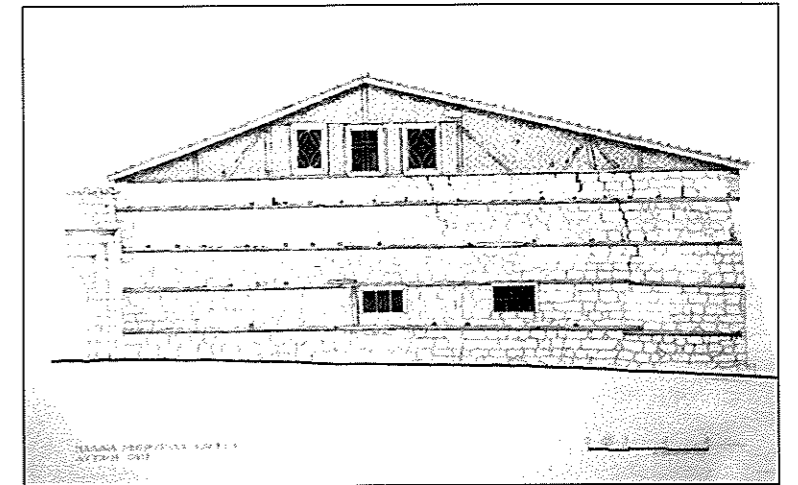
κρών τοίχων, που διαπιστώθηκαν ότι σώζονται κάτω από μεταγενέστερα κονιάματα.

Τα στοιχεία αυτά σε συνδυασμό με την ιστορική σημασία του μνημείου, που υπήρξε ο μητροπολιτικός ναός της βυζαντινής και μεταβυζαντινής Εδέσσης, και με το γεγονός ότι είναι το μόνο σωζόμενο βυζαντινό μνημείο της πόλεως, που διατηρεί σε καλή κατάσταση μεγάλο τμήμα του διακόσμου, μας οδήγησε, μετά από έγκριση του Κεντρικού Αρχαιολογικού Συμβουλίου, στη λύση της αποκαταστάσεως του αρχικού αρχιτεκτονικού τύπου του ναού, στις αρχικές του διαστάσεις και όγκο.

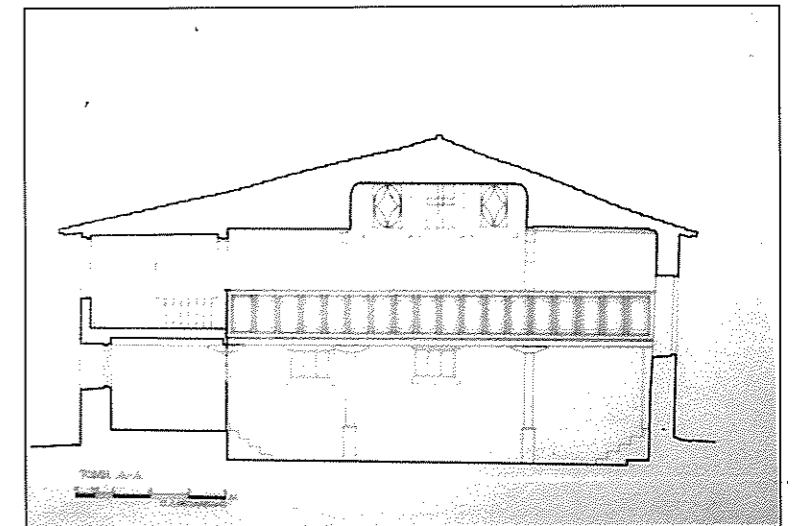
Έτσι με στόχο την αποκατάσταση του μνημείου στον αρχικό αρχιτεκτονικό τύπο, τον όγκο και τις διαστάσεις του έγιναν μετά από έγκριση του ΥΠΠΟ σε πρώτη φάση οι ακόλουθες εργασίες:

1. Σταδιακή καθαίρεση και ανακατασκευή της στέγης του κυρίου ναού. Στο κεντρικό κλίτος η στέγη κατασκευάστηκε δικλινής, ενώ στις πλάγιες μονοκλινής. Αποτέλεσμα ήταν να απελευθερωθεί ο φωταγωγός με τα δίλοβα παράθυρα της βυζαντινής βασιλικής και να τονιστεί με τη διαφορά επιπέδων στη στέγαση το κεντρικό κλίτος.

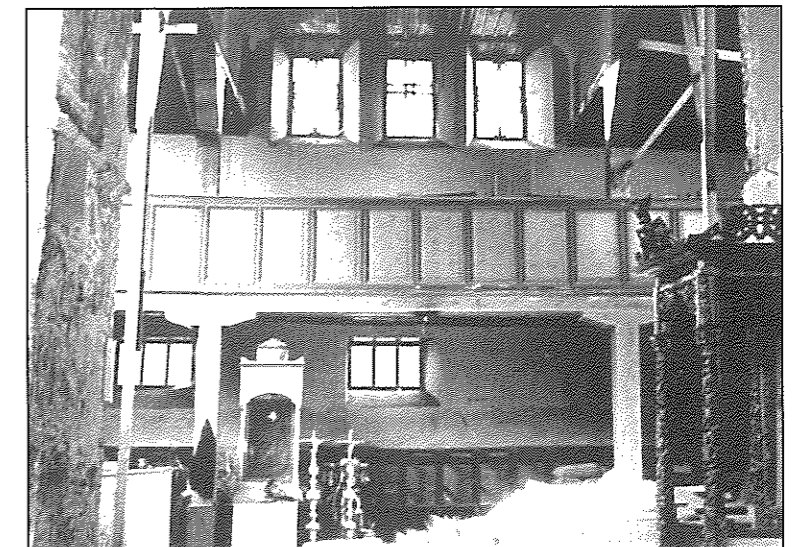
Για την κατασκευή της μονοκλινούς στέγης των πλαγίων κλιτών μειώθηκε το ύψος του βορείου εξωτερικού τοίχου, που ανήκε στην αρχιτεκτονική φάση των αρχών του 19ου αιώνα, και συμπληρώθηκε καθ' ύψος ο νότιος τοίχος, που είχε κατεδαφιστεί μέχρι της στάθμης του δαπέδου του πλαγίου γυναικωνίτου στις εργασίες που έγιναν στο ναό στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Ακόμη συμπληρώθηκε κατά 30 εκ. το ύψος του βορείου και νότιου τοίχου του φωταγωγού του κεντρικού κλιτους, καθ' όσον κατά την τοποθέτηση στις αρχές του 19ου αιώ-

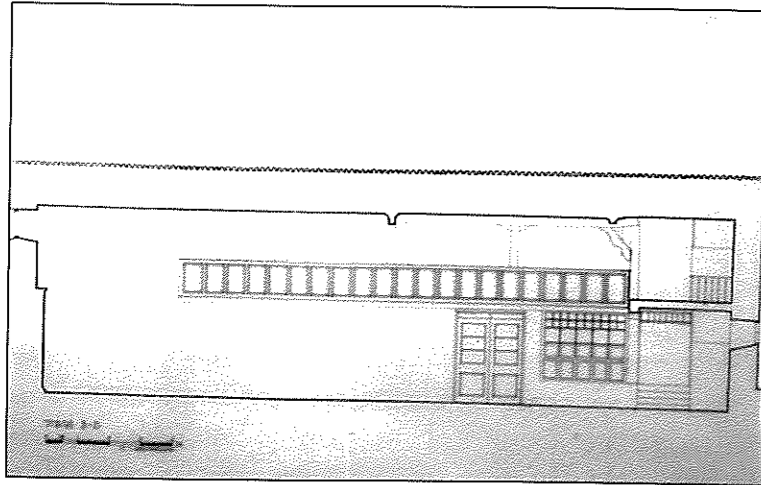
21. Σχεδιαστική απεικόνιση του δυτικού τοίχου του ναού μετά την καθαίρεση των κονιαμάτων (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

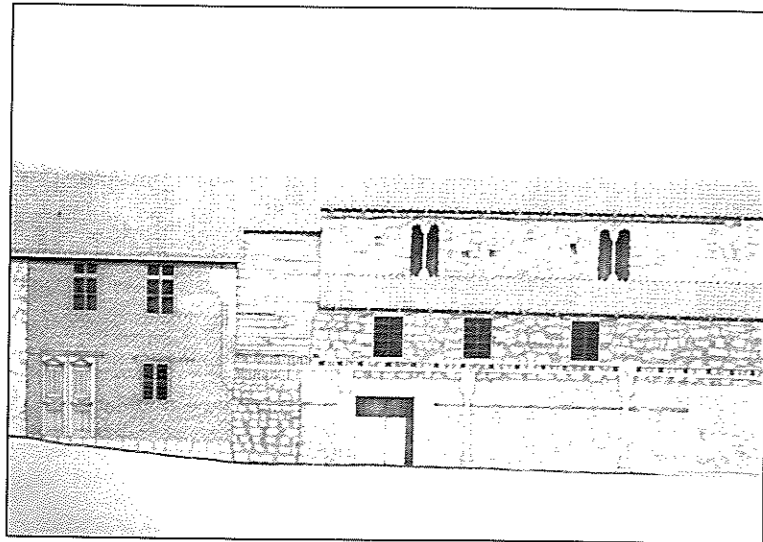
22. Κατά πλάτος τομή του ναού με τον προς δυσμάς γυναικωνίτη (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

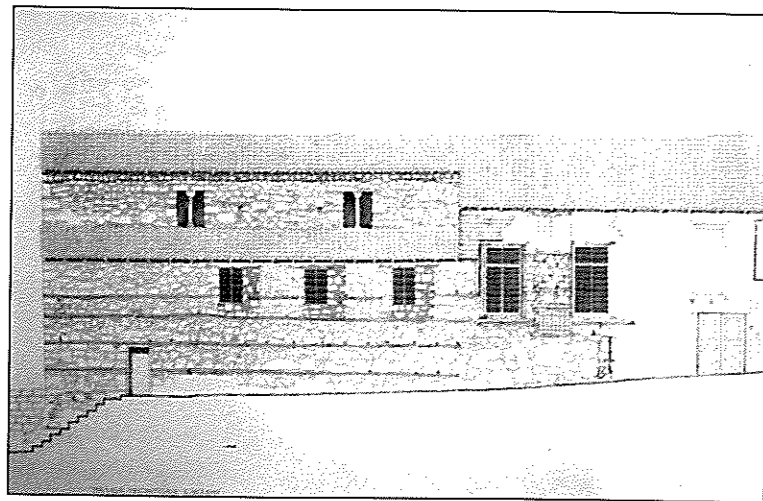
23. Άποψη του προς δυσμάς γυναικωνίτη του ναού.

24. Κατά μήκος τομή του ναού με τον προς νότο γυναικωνίτη (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

25. Σχεδιαστική απεικόνιση του νότιου τοίχου του ναού μετά τις εργασίες αποκαταστάσεως (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

26. Σχεδιαστική απεικόνιση του βόρειου τοίχου του ναού μετά τις εργασίες αποκαταστάσεως (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

να της δικλινούς στέγης καθ' όλον το πλάτος και μήκος του ναού, κατεδαφίστηκε τμήμα της εξωτερικής όψεως αυτών.

2. Κατασκευή παραθύρων στον νότιο τοίχο και στην αντίστοιχη θέση και μορφή μ' αυτή των παραθύρων του βορείου, και διάνοιξη της εντοιχισμένης θύρας του 19ου αιώνα που επισημάνθηκε στον νότιο τοίχο.

3. Κατεδάφιση του επί της νοτίας στοάς κατασκευασθέντος πλαγίου γυναικωνίτου στην περίοδο του Μεσοπολέμου και απελευθέρωση αυτής και των κιόνων από τα σύγχρονα, συμπαγή τούβλα.

4. Καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων του νοτίου και βορείου τοίχου του ναού και αρμολόγηση της επιφανείας αυτών. Συντήρηση της εξωτερικής τοιχοποιίας του φωταγωγού του κεντρικού κλίτους και διατήρηση των διλόβων παραθύρων στη μορφή που μας παραδόθηκαν.

5. Ανασκαφική έρευνα περιορισμένης εκτάσεως στον χώρο του νάρθηκα, που είχε σαν αποτέλεσμα την αποκάλυψη του θεμελίου του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού και τον εντοπισμό της θέσεως του δυτικού τοίχου του μνημείου.

Καθαίρεση των εσωτερικών νεότερων επιχρισμάτων που κάλυπταν τις επιφάνειες των τοίχων του ναού και αποκάλυψη στους τοίχους του κεντρικού κλίτους τοιχογραφιών δύο περιόδων (εικ. 11, 15, 16, 17, 18, 31, 32).

Οι εργασίες, που ολοκληρώθηκαν το 1973, αποκατέστησαν τον κυρίως ναό με το ιερό βήμα της ξυλόστεγης βασιλικής και ανέδειξαν τον σωζόμενο φωταγωγό του κεντρικού κλίτους του βυζαντινού ναού της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων, που απέκτησε την αρχική μορφή στέγασής του (εικ. 25, 26, 27). Παρέμεινε το έργο αποκατάστασης του νάρθηκα, από

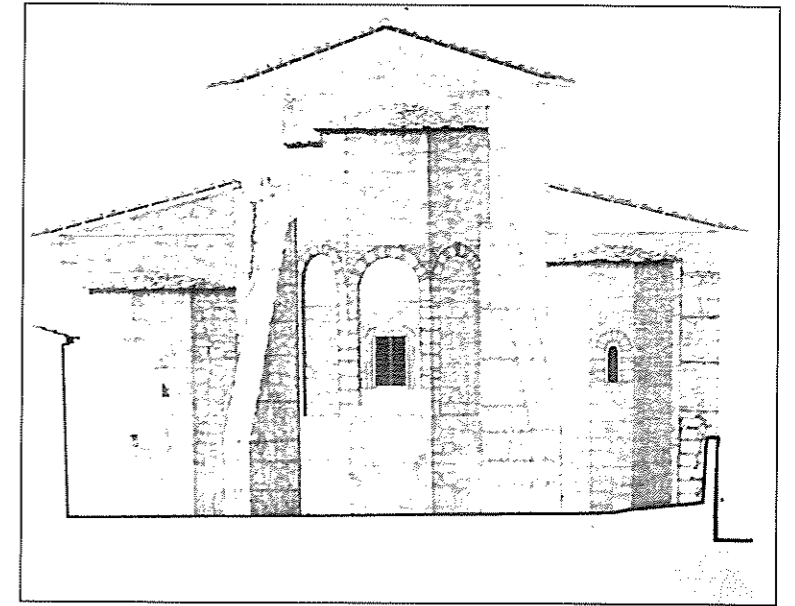
τους τοίχους του οποίου, λόγω των εργασιών που έγιναν στον ναό τον 19^ο και 20^ο αιώνα, δεν σωζόταν τίποτα. Ωστόσο, όπως προαναφέραμε, η ανασκαφική έρευνα που έγινε στον νάρθηκα και τα στοιχεία των τοίχων που αποκαλύφθηκαν μας οδήγησαν στην πρόταση σχεδιαστικής αποκατάστασής του.

Τα σχέδια αποκαταστάσεως του ναού (εικ. 12, 28, 29, 30), που συντάχτηκαν σε άμεση συνεργασία με την αρχιτέκτονα - αναστηλώτρια κ. Καλ. Θεοχαρίδου, έλαβαν υπόψη, πλην των σωζόμενων στοιχείων, το ομοίωμα του ναού στην παράσταση των κτητόρων (εικ. 18, 19), όπως και τα κοινά τυπολογικά στοιχεία που παρουσιάζει η βασιλική της Έδεσσας με την τρίκλιτη, επίσης, βυζαντινή βασιλική του Αγίου Νικολάου Ορφανού Θεσσαλονίκης (αρχές 14^{ου} αι.).

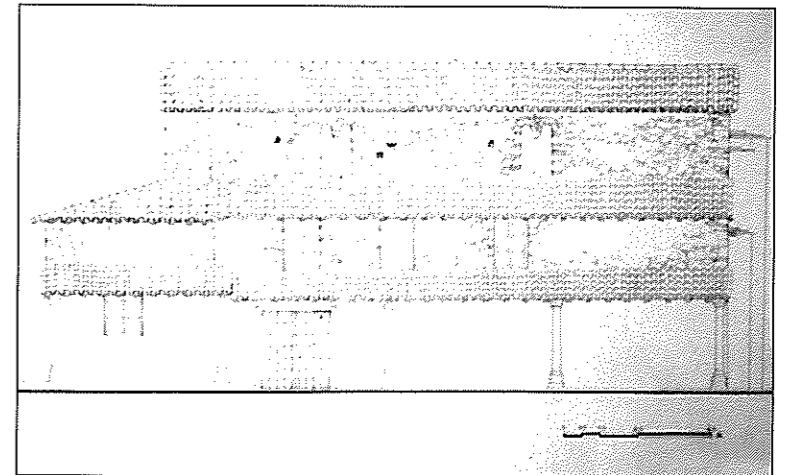
Σύμφωνα με την πρόταση αποκαταστάσεως, ο μη σωζόμενος νάρθηκας, ο οποίος δυστυχώς, δε σώζεται στο γραπτό ομοίωμα του ναού που φέρουν οι κτήτορες, σχεδιάστηκε να αποδοθεί με τις διαστάσεις, τον όγκο και την στέγασή του αρχικού νάρθηκα με τοιχοποιία ουδέτερης μορφής και μορφολογικά στοιχεία (πόρτες, παράθυρα), στο ύψος των εξωτερικών, νεωτερικών τοίχων του ναού που κατασκευάστηκαν τον 19^ο αιώνα.

Η πρόταση αυτή αποκαταστάσεως του νάρθηκα, για λόγους ανεξαρτήτους από τη θέλησή μου, δεν στάθηκε δυνατό να υλοποιηθεί τη δεκαετία του 1970, βλέπω όμως με ικανοποίηση ότι εφαρμόστηκε ήδη από την αρμόδια Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

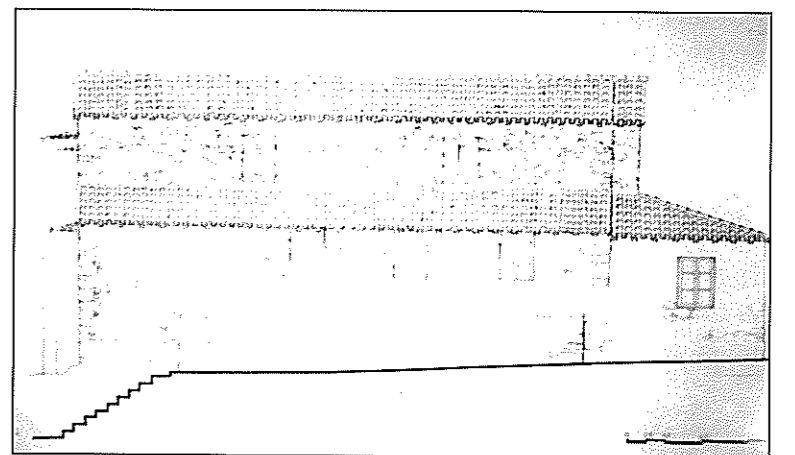
Πότε όμως κτίστηκε ο ναός; Τα γνωστά ιστορικά στοιχεία για τον ναό είναι πολύ μεταγενέστερα της ιδρύσεώς του και ανάγονται στον 16^ο αιώνα και μετά (Τσιγαρίδας 1984, Σταλίδης 1995). Τα στοιχεία που πα-

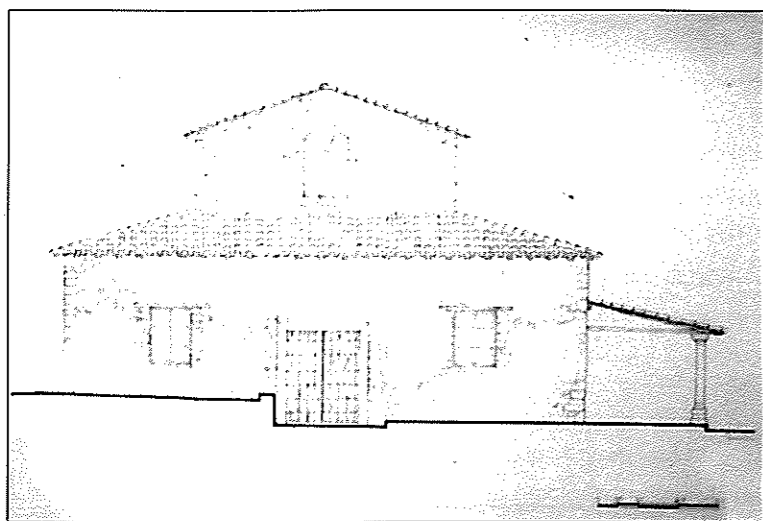
27. Σχεδιαστική απεικόνιση της ανατολικής όψεως του ναού μετά τις εργασίες αποκαταστάσεως (1972, Πλ. Θεοχαρίδη).

28. Σχεδιαστική πρόταση αποκαταστάσεως της νότιας όψης του ναού (1972, Καλ. Θεοχαρίδου).

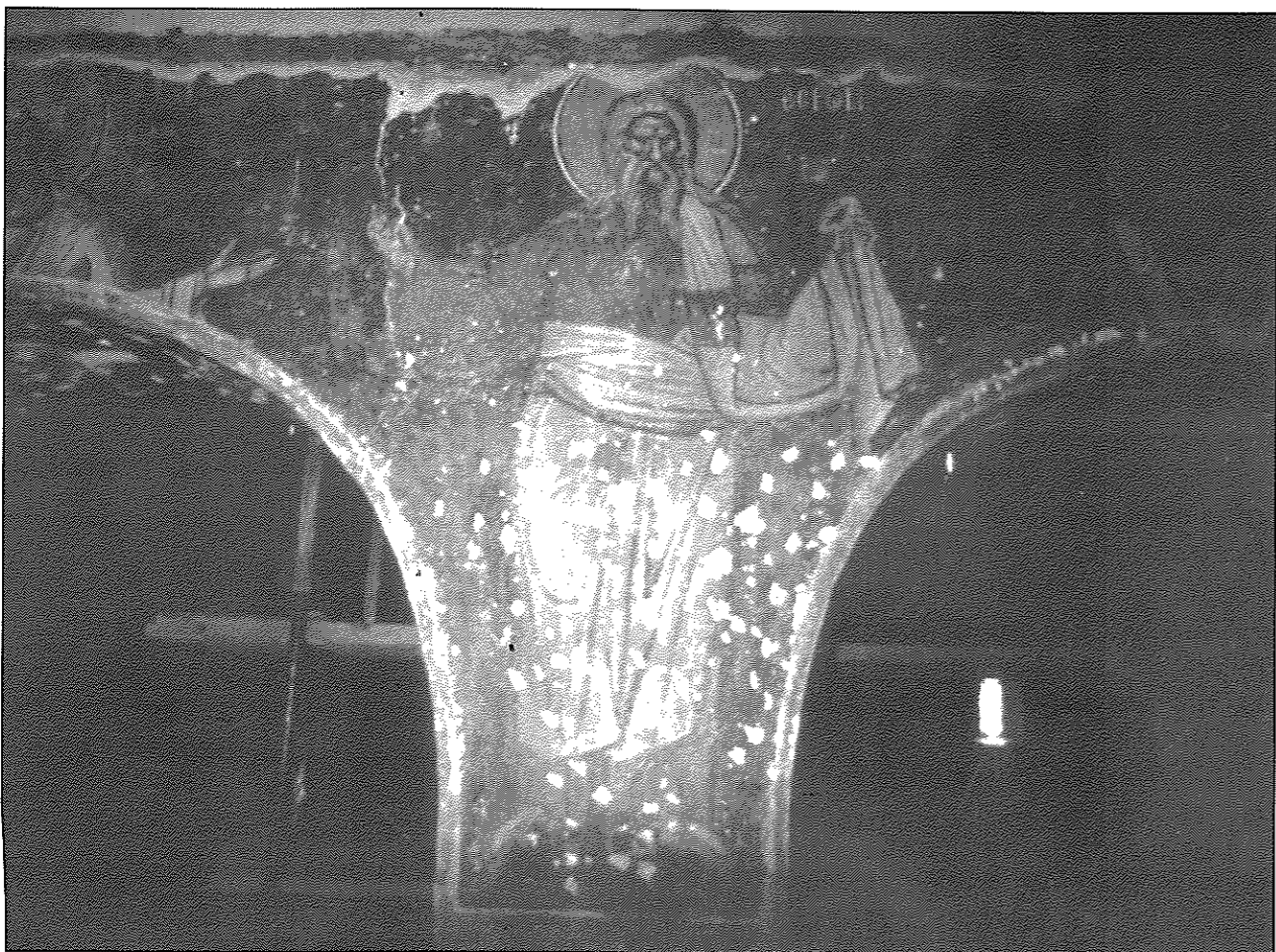

29. Σχεδιαστική πρόταση αποκαταστάσεως της βόρειας όψης του ναού (1972, Καλ. Θεοχαρίδου).

30. Σχεδιαστική πρόταση αποκαταστάσεως της δυτικής όψης του νάρθηκα και του κυρίου ναού (1972, Καλ. Θεοχαρίδου).

ρέχει το ίδιο το κτήριο δεν είναι ικανά για μια ακριβή χρονολόγηση του ναού. Η ανασκαφική έρευνα υπήρξε, επίσης, περιορισμένη στον χώρο του νάρθηκα και δεν παρέσχε στοιχεία για τη χρονολόγησή του.

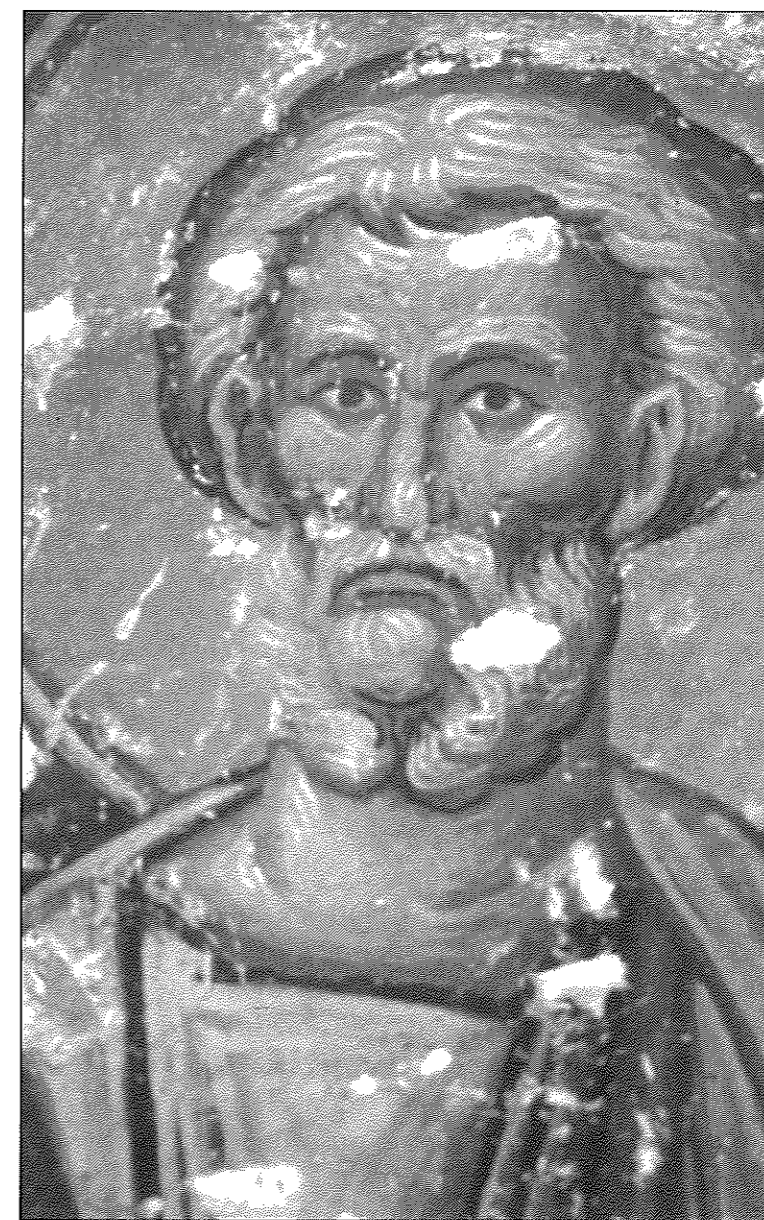
31. Ο προπάτωρ Εσρώμ

Η παράσταση, επίσης, των κτητόρων, που αφιερώνουν τον ναό στον Χριστό Σοφία Θεού, και από τους οποίους σώζεται το κεφάλι ενός ηλικιωμένου και λείψανα από τις μορφές δύο παιδιών δεν παρέχει τη δυνατότητα ταύτισης των εικονιζομένων με γνωστά ιστορικά πρόσωπα, λόγω απουσίας επιγραφικών στοιχείων. Ακόμα η μεγαλογράμματη εγχάρακτη επιγραφή που σώζεται στο λιθινο γείσο της αψίδας του ιερού και στην οποία αναφέρεται ως κτήτωρ ο "ΝΗΚΩΝ ΜΟ-ΝΑΧΟΣ ΚΕ ΚΑΘ/ΗΓΟΥΜΕΝΟΣ ΚΑΙ ΚΤΗΤΩΡ ΤΗΣ ΑΥΤΗΣ ΜΟ(ΝΗΣ)", είναι προβληματική, καθ' όσον είναι, πιθανό-

τατα, σε δεύτερη χρήση και δεν παρέχει συνεπώς, στοιχεία για την χρονολόγηση του ναού.

Απομένει λοιπόν η χρονολόγηση της Παλαιάς Μητροπόλεως με βάση την τέχνη των

τοιχογραφιών. Όπως είχα την ευκαιρία να υποστηρίξω και άλλοτε οι τοιχογραφίες της πρώτης περιόδου ανήκουν σε καλλιτεχνικό ρεύμα που εμφανίζεται το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα (εικ. 31, 32). Εκφράσεις αυτού του καλλιτεχνικού ρεύματος εντοπίζονται στο καθολικό της μονής Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος (1360-1370), στη Ραβανίδα (1376-1377) της μεσαιωνικής Σερβίας, στην Παναγία της Κρίνας στη Χίο (αμέσως μετά το 1389) κ.α. (Τσιγαρίδας 1999). Το γεωγραφικό αυτό άπλωμα του καλλιτεχνικού τούτου ρεύματος δείχνει ότι έχει διαμορφωθεί σ' ένα μεγάλο καλλιτεχνικό κέντρο, την Κωνσταντινούπολη, απ' όπου διαχέεται στην περιφέρεια. Ειδικότερα, μάλιστα, ο στενός καλλιτεχνικός συνδεσμός των τοιχογραφιών με έργα του τελευταίου τετάρτου του 14ου αιώνα εργαστηρίων της Θεσσαλονίκης συνηγορούν στην προέλευση των καλλιτεχνών των τοιχογραφιών της Παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης από την πόλη του αγίου Δημητρίου και στη χρονολόγησή τους την περίοδο αυτή. Έχοντας, μάλιστα, υπόψη ότι έργα τέτοι-ας έκτασης και καλλιτεχνικής σημασίας, όπως είναι η διακόσμηση της Παλαιάς Μητροπόλεως, δεν είναι δυνατόν να αναληφθούν αμέσως μετά την τουρκική κατάκτηση της πόλεως, που τοποθετείται στα 1385 ή 1389 (Subotić 1987), έχουμε τη γνώμη ότι η ανέγερση και η διακόσμηση του ναού έγινε την περίοδο 1370 με 1385 ή το 1389 και αποτελεί έρ-

32. Ο απόστολος Πέτρος (λεπτομέρεια).

γο ενός καλλιτεχνικού εργαστηρίου της Θεσσαλονίκης (Τσιγαρίδας 1999).

Θεσσαλονίκη 1999

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Κίσσας 1995: Σ. Κίσσας, Οι τοιχογραφίες του ναού των αποστόλων Πέτρου και Παύλου στην Έδεσσα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Επιστημονικού Συμποσίου. Η Έδεσσα και η περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Δεκέμβριος 1992), Έδεσσα 1995, σ. 179-184.
- Kravari 1989: V. Kravari, Villes et villages de Macédoine occidentale, Paris 1989, σ. 56.
- Μουτσόπουλος 1973: Ν. Μουτσόπουλος, Οι εκκλησίες του Νομού Πέλλης, Θεσσαλονίκη 1973.
- Παΐσιδου 2000: Μ. Παΐσιδου, Πέλλα. Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί χρόνοι, Πέλλα 2000, σ. 59-87.
- Παναγιωτίδη 1970: Μ. Παναγιωτίδη, Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, ΔΧΑΕ, περ. Δ΄, τομ. ΣΤ΄, 1970-72, σ. 82-124.
- Παπαζώτος 1981: Α. Παπαζώτος, Ο Θωμάς Πρελιούμποβιτς και η Μαρία Παλαιολογίνα, κτήτορες του ναού της Παναγίας Γαβαλιωτίσσης στα Βοδενά, Κληρονομία 13 (1981), τεύχ. Β΄, σ. 509-516.
- Σταλίδης 1995: Κ. Σταλίδης, Οι ιεροί ναοί της Αγίας Σοφίας και Παναγίας της Γαβαλιωτίσσης στην Έδεσσα, Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συμποσίου. Η Έδεσσα και η Περιοχή της. Ιστορία και Πολιτισμός (Δεκέμβριος 1992), Έδεσσα 1995, σ. 185-209.
- Subotić 1987: G. Subotić, Manastir Bogorodice Mesonisiotise, ZRVI 26 (1987), σ. 125-171.
- Τσιγαρίδας 1973: Ε. Τσιγαρίδας, ΑΔ 28 (1973), Β΄ 2, Χρονικά, σ. 487-489.
- Τσιγαρίδας 1984: Ε. Τσιγαρίδας, Σχετικά με την ονομασία της Παλαιάς Μητροπόλεως της Έδεσσας, Μακεδονικά 24, 1984, σ. 257-260.
- Τσιγαρίδας 1999: Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της Παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης. Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 117-127.

Efthymios N. Tsigaridas

The architecture of the Old Cathedral of Edessa

This paper gives details of the original architectural type of Edessa's old cathedral and of the interventions it underwent during the period of Ottoman rule. These procedures altered the church's exterior form and interior space. A brief account is also given of the phases of the church's decoration.

Νίκος Νικονάνος

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας

Προτού επιχειρήσουμε την εξέταση του τέμπλου της Παλιάς Μητρόπολης της Έδεσσας¹, θα αναφερθούμε σύντομα στον τύπο - τη γενική διάταξη - του τέμπλου, που επικρατεί κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και τα γενικά χαρακτηριστικά της εξέλιξης της εκκλησιαστικής μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής². Πρόκειται για μια πολύ συνοπτική διαπραγμάτευση που θα καταστήσει ευκολότερα κατανοητή τη χρονολογική ένταξη του έργου.

Το μεταβυζαντινό τέμπλο αποτελείται από τρεις οριζόντιες ζώνες, από τις οποίες οι δύο κάτω διακόπτονται από την Ωραία Πύλη και τις δύο μικρότερες πύλες, της Πρόθεσης και του Διακονικού. Συνεχίζεται έτσι η διάταξη του υψηλού βυζαντινού τέμπλου με τη ζώνη των θωρακίων κάτω, τη ζώνη των δεσποτικών εικόνων υψηλότερα και επάνω το επιστύλιο το οποίο επιστέφεται από την *πυραμίδα*, δηλαδή τον σταυρό και τα *λυπηρά*. Τον σταυρό τον φυλάγουν δράκοντες, στα παλιότερα όμως έργα στη θέση των δρακόντων συνήθως υπήρχαν δελφίνια. Το μεταβυζαντινό τέμπλο συνεπώς κρατάει την αρχιτεκτονική δομή του υψηλού βυζαντινού τέμπλου και διαφέρει μόνο στη μορφή του επιστυλίου, το οποίο βαθμιαία μετασχηματίζεται σε υψηλό με πολλές ζώνες θριγκό.

Το πιο παλιό ακριβώς χρονολογημένο μεταβυζαντινό τέμπλο στον βορειοελλαδικό χώρο είναι του Αγίου Νικολάου στον Βελβεντό Κοζάνης, έργο του 1591³. Ωστόσο, από τον 16ο αι. σώζονται και άλλα έργα, τα οποία όμως δεν είναι χρονολογημένα με επιγραφές⁴. Τα τέμπλα του 16ου αι. είναι ευθύγραμμα, κατακόρυφα, με επιστύλιο σχετικά στενό, το οποίο έχει συνήθως ως κύρια πλατιά ζώνη τα *αποστολικά*, είναι δουλεμένα σε χαμηλό, "στρωτό", ανάγλυφο και κρατάνε ακόμη τη σχέση τους με τη γλυπτική στο μάομαρο.

Τον 17ο αι. τα παραδείγματα που έχουν διασωθεί είναι πολλά. Εξακολουθούν να είναι ευθύγραμμα, στα επιστύλια όμως οι ζώνες πληθαίνουν και γέρνουν κατά κανόνα προς τα εμπρός. Ανάμεσα στα φυτικά θέματα εμφανίζονται πουλιά, πιο σπάνια ζώα και σε ελάχιστες περιπτώσεις και ανθρώπινες μορφές, οι οποίες είναι συχνές τον επόμενο αιώνα. Η πιο σημαντική ωστόσο αλλαγή είναι ότι οι ξυλόγλυπτες απομακρύνονται από τη λιθογλυπτική και, αξιοποιώντας τις τεχνικές και αισθητικές δυνατότητες του ξύλου, δίνουν στα ξυλόγλυπτα δικό τους ύφος. Εξακολουθούν όμως ακόμη να είναι χαμηλά, πρόστυπα.

Τον 18ο αι. σημειώνονται αλλαγές στη διάρθρωση των τέμπλων, την τεχνική και το ύφος. Διατηρείται η τριμερής διάταξη, προστίθενται όμως νέα στοιχεία. Στην κάτω ζώνη, επάνω από τα θωράκια, τοποθετούνται ορθογώνια στενόμακρα τμήματα, οι κάτω *κεταμπέδες* ή *πανθωράκια*. Στη μεσαία ζώνη, επάνω από τις δεσποτικές εικόνες, προστίθενται συχνά οι επάνω *κεταμπέδες* και ακολουθούν τοξωτές επιστέψεις, τα *κεμέρια*. Η τρίτη ζώνη, που αντιστοιχεί στο βυζαντινό επιστύλιο, μετασχηματίζεται σε υψηλό με πολλές ζώνες θριγκό, επιστέφεται από το *κλαδί*, μια χαμηλή διάτρητη επίστεψη, και στην κορυφή φέρει, όπως και παλιότερα, τον σταυρό και τα *λυπηρά*. Τα κιονόκρανα, εξάλλου, στα οποία απολήγουν οι κιονίσκοι της ζώνης των δεσποτικών εικόνων, κατά κανόνα διαμορφώνονται σε φουρούζια - κιλλίβαντες - που ανακρατούν το επιστύλιο, το οποίο εξέχει και γέρνει προς τα εμπρός. Ως προς την τεχνική, από τις αρχές του αιώνα το ανάγλυφο γίνεται όλο και περισσότερο έξεργο και πληθαίνουν τα διάτρητα τμήματα. Το θεματικό λεξιλόγιο, τέλος, γίνεται πιο πλούσιο και παρατηρείται μια τάση για πληθωρική διακόσμηση και φυσιοκρατική